

Мова як виразник соціальної ідентичності: соціолінгвістичні маркери комунікації

*Роботу виконано на кафедрі німецької філології
СНУ ім. Лесі Українки*

У статті порушено питання соціальної маркованості мовлення у німецькомовній комунікації. На матеріалі теоретичних праць німецьких вчених R. Geißler, H. Löffler, Werner H. Veith та ін. показано тенденції розвитку соціолінгвістики як науки, опрацьовано наукову літературу з питань соціальної природи мовлення, взаємодії мови із зовнішніми чинниками. Упорядковано основні моделі структурної диференціації суспільства на основі зовнішніх критеріїв та ціннісних орієнтирів. Показано залежність лінгвістичної маркованості від соціальної структури суспільства. Акцентується увага на „Code-switching“, тобто здатності мовця у разі потреби змінювати свій словниковий запас у залежності від того, де і між ким відбувається процес спілкування. Установлено, що для мовця важливо навчитися вести комунікацію у відповідності до тих нормативних вимог, які відповідають ситуації спілкування з урахуванням часу та місця протікання інтеракції, а також статусу співрозмовників. Успішна комунікація передбачає мовну компетенцію.

Ключові слова: дихотомний, мовна компетенція, комунікація, соціальна маркованість мовлення, соціальна диференціація суспільства, теорія мовного дефіциту.

Постановка наукової проблеми та її значення. Нещодавно почула по німецькому радіомовленню „Deutsche Welle“ інформацію, яка заставила задуматись. Мова йшла про різну мовну поведінку людей у екстремальній ситуації. Як повідомляла кореспондент, проводився експеримент паркування автівки із заплющеними очима за допомогою вказівок інших. У ході спостереження було виявлено різну мовну поведінку в залежності від того, хто спрямовував процес паркування. Жінки, даючи вказівки щодо паркування автівки, використовували ввічливі кліше типу «*Fahre bitte rechts. Jetzt ein bisschen links. Genau richtig! Prima! usw.*» Чоловіки вживали лише короткі речення-накази на зразок «*Rechts! Rückwärts! Gerade aus! Fertig!*» Подібно поводити себе також інструктори з водіння автомобіля. Отож, існують певні відмінності при мовному вираженні однієї і тієї ситуації. Мова – це суспільне

явище. У мові відбиваються соціальна диференціація суспільства (класова, професійна, статева), рівень загальної освіти народу, соціальне становище, етнічна приналежність тощо. Велике значення на вибір лексичних та синтаксичних структур має ситуація спілкування. Зважаючи на це, вивчення соціолінгвістичних маркерів комунікації у німецькій мові є цілком актуальним.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Вивченням даної теми займалися як вітчизняні, так і зарубіжні вчені (А. Мартинюк, Г. Мацюк, М. Олікова, О. Тарнавська, Л. Ставицька, В. Bernstein, R. Geißler, W. Kallmeyer, W. Labov, P. Trudgill, U. Weber, u.a.m.). Теоретичною основою дослідження слугують праці англійського психолога В. Bernstein, німецьких лінгвістів R. Geißler, H. Löffler, Werner H. Veith, U. Weber та ін.

Мета і завдання статті. Мета статті полягає у вивченні теоретичних аспектів соціолінгвістики як науки та дослідженні маркованості німецького мовлення з огляду на екстралінгвальні фактори, зокрема соціолінгвістичні, ареальні та ситуативні. Для реалізації поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: 1) проаналізувати наукову літературу з питань соціальної природи мовлення, взаємодії мови із зовнішніми чинниками; 2) виявити основні моделі соціальної диференціації суспільства; 3) показати залежність лінгвістичної маркованості від соціальної структури суспільства.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На соціальну диференціацію мови ще у 70-х роках минулого століття вказував англійський вчений Безіл Бернстайн. Він припускав, що соціальна диференціація веде до різного використання мови. Якість мовного вираження залежить від того, до якого соціального прошарку належить користувач мови. Учений розрізняє два соціальних класи, яким відповідають різні плани вираження (zwei Codes) – високо розвинений «*elaborierter Kode*» та обмежений «*restringierter Kode*». Ці обидві манери спілкування впливають із наявності у суспільстві двох соціальних груп – середнього (Mittelschicht) та нижчого (Arbeiterschicht / Unterschicht) соціального прошарків. Б. Бернстайн висунув гіпотезу, згідно якої представники другої групи використовують менш

багатий та менш різноманітний словник („den restringierten Kode“). Представники вищих соціальних верств володіють, на думку вченого, більш вишуканою манерою спілкування („den elaborierten Kode“). Відмінності стосуються активного запасу слів, уміння зв’язно говорити й мовного пристосування до умов комунікації. Основні характерні риси мовлення обох груп користувачів можна представити на основі таблиці:

критерій	вищі соціальні верстви	нижчі соціальні верстви
а) СИНТАКС		
структура речення	складні	прості
довжина речення	відносно довгі	відносно короткі
мовні зразки	не установлені	стереотипні
б) ЗАПАС СЛІВ		
варіативність	велика	незначна
частки, прийменники	у великій кількості	обмежене використання
в) ПРАГМАТИЧНІ АБО КОГНІТИВНІ ОЗНАКИ		
афективність	непряма, прихована	пряма, явна
запитання, накази	відносно рідко	відносно часто
перерва для роздумів	часто	рідко

Табл.1 Основні характерні риси мовлення різних груп користувачів

Ці ознаки ведення комунікації підтверджено висловлюваннями учнів під час експерименту, який провела німецька вчена U. Böse в одній із німецьких гімназій. Одна із учениць п’ятого класу розповідає усно про мобільний телефон своєї сестри, демонструючи при цьому низький рівень мовної компетенції: Schülerin: *meine schwester die hatn ‘ganz schönes!* Lehrerin: *ja? Wie sieht es denn aus?* Schülerin: *oben sind die nicht aus holz sondern aus draht die stäbe ___ und dann ___ so ganz wie aus plastik sind die ___ ist der faden und unten hängen so kleine ___ figuren dran ___ da sind so kleine männchen dran ___ aus kugeln sind die gemacht worden so wie man ___ ketten macht und so wie im weltraum so schweben die daher ___ einer liegt grade auf dem bauch ___ der andere läuft da so rum ___ noch einer wie ___ irgendwie so wie mit der astromantelkapsel so sieht der aus. In den Äußerungen von vier Schülerinnen der 5. Klasse. In dem Beispiel beschreibt ein Kind das Mobile seiner Schwester [3, с. 17-18]. Прикладом літературного викладу думок міг би послугувати будь-який текст, що*

орієнтований на дотримання мовних норм, як наприклад: *Ich möchte Arzthelferin werden. Trotzdem werde ich zuerst das Abitur machen. Ich finde, man soll nicht immer gleich fragen: „Was bringt mir das materiell?“ Außerdem kann man nicht wissen, was man noch einmal brauchen wird. Ich habe erst neulich gelesen, dass wir uns daran gewöhnen müssen, immer wieder dazulernen. Und ich finde, in der Schule wird man ganz gut darauf vorbereitet.* Одну і ту ж саму ситуацію можна передати по-різному: *„Warum sehen Sie mich so sonderbar an?“* (elaboriert); *„Is was?“* oder *„Was guckst du?“* (restringiert).

Обидва рівні володіння мовою (*Kode*) створюють один до одного бар'єр при спілкуванні та призводять до неординакових шансів під час навчання у школі й пізніше при виборі професії й кар'єрному рості. Недостатнє володіння мовою призводить до поверхневого сприйняття й низького рівня розвитку мислення. Всі ці експерименти послуговували матеріалом для обґрунтування так званої *теорії мовного дефіциту*, родоначальником якої вважається Безіл Бернстайн [1; 6].

Багато ознак мовлення нижчих соціальних прошарків є типовими для усної розмовної мови, як наприклад, діалог у магазині або на ринку, спілкування молоді тощо. З огляду на це окреслені властивості комунікації не обмежуються лише мовленням нижчих соціальних верств, але й стосуються усної комунікації.

Згідно теорії Б. Бернстайна суспільство є дихотомним. Подальші пошуки внесли коректури в цю теорію. Були розроблені моделі структури суспільства на основі сильнішої диференціації та інших критеріїв. R. Geißler дослідив динаміку розвитку західнонімецького та східнонімецького суспільства, де були встановлені такі соціальні прошарки: 1) *Gesellschaftliche Leitmilieus* (керуючий прошарок: інтелектуальна частина суспільства, яка переслідує ціннісні орієнтири, є авангардом, орієнтована на успіх і ставить високі вимоги до себе та оточуючих); 2) *Traditioneller Mainstream* (традиційний мейнстрим: післявоєнне покоління, яке прагне мати соціальні гарантії, виконувати сумлінно свої обов'язки й дотримуватися порядку, а також зберігати й розвивати установлені

традиції); 3) *Moderner Mainstream* (сучасний мейнстрим: добре-освічена й прагматично орієнтована молода генерація, яка прагне мати певний статус, гармонійне й заможне життя); 4) *Moderne Unterschicht* (сучасний нижчий соціальний прошарок: традиційний клас робітників, орієнтований на матеріальне забезпечення; не пристосовані молоді люди, які хочуть лише насолоджуватися й не відповідають тим вимогам, що від них очікуються) [4]. Окрім того, Р. Гейслер виділяє ще п'ятий прошарок, що утворився після об'єднання Німеччини: 5) *Ost-spezifische Milieus*: (ті, хто не може пристосуватися до нових умов та шкодує за колишнім життям у соціалістичній Німеччині). Оскільки суспільство безперервно розвивається, то не може існувати традиційно незмінної моделі наявності певних соціальних класів. У повсякденному житті стикаються мовці із великою кількістю мовних варіантів і тому змушені часто перескакувати із однієї мови / одного варіанту на іншу / інший. Тут йдеться про „Code-switching“, тобто здатність мовця у разі потреби змінювати свій словниковий запас й використовувати синтаксичні конструкції у залежності від того, де і між ким відбувається процес спілкування. Сучасні науковці, до яких можна віднести Р. Гейслера, структурують суспільство першорядно з огляду на різноманітні ціннісні орієнтири та способу життя.

Німецький лінгвіст Н. Löffler [5, с. 79] розробив соціолінгвістичну модель варіативного мовлення, яка передбачає існування шести сфер великого радіусу використання мови, які він йменує лектами. Вони поділяються у залежності від засобу передачі інформації на медіолекти, наміру – функціолекти, ареального розповсюдження – діалекти, груп мовців – соціолекти, віку та статі користувачів – (сексолекти / гендеролекти / мови із віковими особливостями), типу текстів і ситуації спілкування – ситуолекти. У межах кожного окремого лекту можливі подальші варіації мовного використання. Очевидним є, що мовна дійсність є надто складним та відносним явищем, а її упорядкування залежить від наукових поглядів та позицій дослідників.

Із вищесказаного випливає, що варіативність й тим самим маркованість мовлення залежить насамперед від екстралінгвальних критеріїв, зокрема

соціолінгвістичних, ареальних та ситуативних. У кожній мові наявні соціальні, а також ареальні й ситуативні системи, що є взаємопов'язаними й конкурують одна з одною. Це породжує нерідко лінгвальні й соціальні конфлікти. Кожен окремий користувач мовою надає перевагу одному із цілої низки наявних варіантів, який дозволяє почувати себе «серед своїх» й викликає відчуття впевненості.

Німецький вчений Werner H. Veith розробив модель соціолінгвістичної орієнтації, у якій показано пряму залежність лінгвістичної маркованості від соціологічної структури суспільства. Учений виходить із трьох сфер суспільного впливу – макро-, мезо- та мікросфери або - середовища: [6, с. 28-29].

Макросфера передбачає співіснування міжнаціональних та національних культур, а також ареальне структурування суспільства. Взаємодія різних культур чітко проявляється у прикордонних зонах, що є предметом дослідження контактної лінгвістики. З огляду на чітко сформовану національну структуру суспільства вчений виділяє такі групи мовців та притаманні їм мовні особливості: 1) анонімні маси або групи людей без спільних соціальних зв'язків та деякими спільними ознаками, так звані «соціальні агрегати» („soziale Aggregate“), які використовують певний жаргон; 2) угруповання людей, які мають подібну життєву позицію та схожі погляди на життя („soziale Milieus“), що послуговуються мовою характерних їм груп; 3) «біосоціальні суперкатегорії» („biosoziale Superkategorien“), мова яких маркована у залежності від статі (Genderlinguistik), віку (Gerontolinguistik) тощо; 4) об'єднання людей у зв'язку із їх професійною діяльністю, що користуються термінологічним лексиконом; 5) ареальні поселення, які спілкуються між собою у побуті на діалекті.

Мезосередовище ототожнюється з уявленнями про своє місто або село, навколишню місцевість, рідний край, засоби масової комунікації (радіо, телебачення тощо), приналежність до певної субкультури. З огляду на це учений виділяє такі соціальні структури та відповідну їм мовну маркованість:

1) угруповання людей унаслідок професійної діяльності у певних установах, як наприклад, клініках (мова лікарів, медсестер, хірургів), судах (мова суддів), відомствах (мова бюрократів), школах (мовна маркованість учнів) тощо; 2) соціокультурні об'єднання людей, які мають подібну життєву позицію та схожі погляди на життя, так звані «соціальні мілії» („soziale Milieus“), як наприклад, робітників (мова нижчих прошарків), повій, інтелектуального прошарку та різних субкультур або сцен (мовна маркованість готів, панків та інших сцен); 3) соціальні угруповання на кшталт товариств садоводів, собаководів, мисливців тощо.

Мікросередовище є безпосереднім оточенням індивіда: сім'я, клас, школа, компанія, ровесники, родина, приналежність до певних організацій тощо. Тут відбувається реальний інтелектуальний і емоційний вплив на формування особистості та її мовної поведінки. Г. Вейт розрізняє такі угруповання із характерною для них мовною маркованістю: 1) *Peergruppen* – контактування однолітків (мова студентів, учнів, молоді тощо) та 2) *Primärgruppen* – спілкування з сім'єю, родичами, друзями і т.і. та комунікація відповідно до певних ролей (рольова комунікація на кшталт „Baby Talk“ тощо).

Розмежування між мікро- та мезосферами є умовним, бо індивідум може належати до різних груп мовців, які можна співвіднести з однією або іншою сферами. Так, наприклад, молода людина проживає із своїми батьками (первинне середовище сім'ї), але одночасно вона проводить багато часу із своїми однолітками (*Peergruppe*) і належить, оскільки часто відвідує дискотеки, до певної сцени. Окрім того молода особа відвідує регулярно у пошуках роботи різні установи, зокрема службу працевлаштування тощо. Унаслідок цього молода особа стикається із різноманітними мовними варіантами, які вона у залежності від ситуації сама використовує, щоб краще порозумітися і справити відповідне враження на співбесідника. У процесі взаємодії з оточенням індивід засвоює соціальні норми, зразки мовної поведінки й цінності, необхідні для того, щоб відповідати суспільним нормам. Швейцарський психолог Жан Піаже (1896–1980) вважає, що взаємодія дитини із навколишнім середовищем формує

Її когнітивні (мисленнєві) здібності й тим самим мовну й соціальну ідентичність [6, с. 35]. Під мовною компетенцією розуміємо ідентифікацію із мовою та її носіями, а також ідентифікацію із мовними варіантами, як діалектами, соціолектами тощо. Соціальна ідентичність передбачає ідентифікацію із певним соціальним прошарком чи статусом, як вік, рід, заможний, бідний, багатий тощо. У процесі соціалізації мовець засвоює розмовну мову, порушуючи стандартні норми інтеракції, у яких передбачено використання літературної мови, обмежується невеликим колом ситуацій: в офіційному спілкуванні, на сцені, радіомовленні, у промовах, доповідях і лише незначна кількість осіб уживають стандартну мову майже завжди (учителі, науковці, політики та ін.). Окрім того, варто зазначити, що стандартна німецька мова являє собою цілий комплекс різновидів, до яких належать варіанти із регіональними особливостями літературної мови в Австрії та Швейцарії, але також у деяких німецьких регіонах. Це ще більше обмежує поширення установлених норм. Використання норм розмовної мови можна показати на таких прикладах: 1) усна комунікація на робочому місці: прості, нескладні речення, фахові скорочення у простих діалогах. Вимова має регіональне маркування, уникання іншомовних слів: *"Herr Kollege, ich habe gehört, Sie sind stolzer Vater einer kleinen Tochter geworden. Ich gratuliere Ihnen ganz herzlich! (Nach kurzem Small Talk) Darf ich mich heute zu Ihnen stellen/setzen?"* [9]; 2) усна комунікація в одному із сіл Баварії: жителі намагаються зберегти діалект, через те орієнтуються на норми, які ніде не зафіксовані, а передаються усно від покоління до покоління. Тут діють усні норми ведення комунікації, тобто так звані *„sprachliche Gebrauchsnormen“* oder *„usuelle Sprachnormen“*: (*Griàs Gōd* (Grüß Gott); *I bin da...* (Mein Name ist...); *Kenna Sie mià sōng, wià ma ins Hotel Maritim kumma?* (Können Sie uns bitte sagen, wie wir ins Hotel Maritim kommen?) тощо [9]; 3) найбільш уживані звороти у ситуаціях прощання у німецькій розмовній мові *„Tschüss!“* та *„CIAO!“* мають теж регіональні та вікові пріоритети. Одна із директорів гімназії заборонила використовувати усталені серед молоді форми вітання *„Hallo!“* та прощання *„Tschüss!“* та *„CIAO!“*, проте

це не мало успіху. Як стверджує німецький лінгвіст Georg Cornelissen мова постійно розвивається й приносить у свій вжиток нові норми: „*Sprache ist in Bewegung. Es wird nicht gelingen, das durch Verbote aufzuhalten.*“. Цікавим є той факт, що „Tschüss!“ використовують мовці різного віку, а „CIAO!“ є маркером молодіжного сленгу. У географічному просторі міста Кельн прижилася прощальна форма „Tschö!“, як похідна від „Tschüss!“ (WB, 08.02.2012), [7]. Безперечно, той, хто хоче використовувати стандарти літературного мовлення, повинен звертатись до варіанту „*Auf Wiedersehen!*“.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отож, можна стверджувати, що для мовця важливо навчитися вести комунікацію у відповідності до тих нормативних вимог, які відповідають ситуації спілкування з урахуванням часу та місця протікання інтеракції, а також статусу співрозмовників. Тобто, необхідно навчитися «правильно висловлюватися по темі у потрібний час на потрібному місці» („...*zur richtigen Zeit am richtigen Ort etwas Richtiges über ein Thema äußern*“ [6, с. 46]). Таке бажання виявляють більшість політиків та освічених людей, бо саме вони прагнуть бути «почутими», тобто, досягти максимально адекватного сприйняття інформації слухачами, які нерідко можуть бути опонентами. Недотримання стилістичних норм призводить до невдоволення й обурення чи навіть непокори. Комунікація, показана вище на прикладах спілкування на робочому місці, у баварському селі та регіональних пріоритетах у використанні лексичних одиниць при прощанні, вказує на існування норм спілкування. Зображені ситуації є повсякденними, як наприклад розмова у перукарні, булочній, трамваї тощо. Це ті всі ситуації, які належать до практичного досвіду індивіда й у яких набуваються навички нормативної мовної дії. Для успішної комунікації мовець повинен бути в змозі вести спілкування, яке відповідає даній ситуації та відповідним нормам, тобто володіти мовною компетенцією.

Джерела та література:

1. Антошкіна Л., Красовська Г., Сухомлинов О. Соціолінгвістика: навчальний посібник / Л. Антошкіна, Г. Красовська, О. Сухомлинов. – Донецьк : ТОВ „Юго-Восток Лтд”, 2007. – 360 с.
2. Олікова М. О. Словник соціолінгвістичних та етнолінгвістичних термінів / М. О. Олікова, А. А. Семенюк, О. М. Тарнавська. – Луцьк : РВВ Волин.нац.ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. – 364 с.
3. Böse U. Sprachbarrieren – ein Gegenstand der Germanistik? Thesen und Referat / U. Böse // Mitteilungen des Deutschen Germanistenverbandes 17. I. – Wiesbaden : Diesterweg, 1970. – S. 17–18.
4. Geißler R. Die Sozialstruktur Deutschlands. Die gesellschaftliche Entwicklung vor und nach der Vereinigung. Mit e. Beitrag v. Thomas Meyer. 3., grundlegend überarb. Aufl. / R. Geißler. – XVIII. – Wiesbaden : Springer Fachmedien, 2014. – 560 S.
5. Löffler H. Germanistische Soziolinguistik, 4. Überarbeitete Auflage / H. Löffler. – Berlin : Erich Schmidt, 2010. – 222 S.
6. Veith H. Werner. Soziolinguistik. Ein Arbeitsbuch, 2., überarbeitete Auflage / H. Werner Veith. – Tübingen : Narr Francke Attempto Verlag GmbH + Co. KG, 2005. – 278 S.
7. Weber U.: Sprache und Gesellschaft. Zusammenfassung einer Vorlesung / U. Weber. – Hannover : bei Prof. Dr. Ursula Weber, 2001. – 94 S.
8. Zeitungen 2012 – 2015: „Westfalen-Blatt“ (WB), „Frankfurter Allgemeine“ (FA), „Die Welt“, „Der Kurier“, „Der Spiegel“ u.a.m.
9. www.dwds.de

Лисецкая Наталия. Язык как выразитель социальной идентичности: социолингвистические маркеры коммуникации. В статье рассматривается вопрос социальной маркированности речи в немецкой языковой среде. На материале теоретических источников немецких ученых R. Geißler, H. Löffler, Werner H. Veith и др. показаны тенденции развития социолингвистики как науки, исследована научная литература относительно вопроса социальной природы языка, взаимодействия языка с внешними факторами. Изучено и систематизировано основные модели структурной дифференциации общества на основе внешних критериев и ценностных ориентиров. Показано зависимость лингвистической маркированности от социальной структуры общества. Акцентируется внимание на „Code-switching“, т. е. способности говорящего при необходимости менять свой словарный запас в зависимости от того, где и с кем происходит процесс коммуникации. Установлено, что для говорящего очень важно научиться вести обмен информацией в соответствии с теми нормативными требованиями, которые отвечают ситуации, учитывают

время и место протекания коммуникации, а также статус собеседника. Успешная коммуникация возможна лишь при наличии языковой компетенции.

Ключевые слова: дихотомный, языковая компетентность, коммуникация, социальная маркированность языка, социальная дифференциация общества, теория языкового дефицита.

Lysetska Nataliya. Language as an exponent of social identity: sociolinguistic markers of communication. The article brings up a question of social markedness of speech in German-speaking communication. On the basis of theoretical works of such German scientists as R. Geißler, H. Löffler, Werner H. Veith et al., the trends of sociolinguistics as a science are shown, scientific literature on the social nature of language and on the interaction of language with external factors is examined. Basic models of structural differentiation of society are arranged based on external criteria and values guidelines. The dependence of linguistic markedness on social structure is shown. Attention is focused on “Code-switching”, i.e. the ability of the speaker to change his/her vocabulary if necessary, depending on where and among whom the process of communication is occurring. It is established that it is important for the speaker to learn to communicate in accordance with those regulatory requirements that correspond to the communication situation taking into consideration the time and place of occurrence of the interaction and the status of the interlocutors. Successful communication implies linguistic competence.

Keywords: dichotomic, language competence, communication, social markedness of speech, social differentiation of society, the theory of linguistic deficit.

Лисецька Наталія Григорівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької філології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки